

3. ДАВіНО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3.
4. ДАВіНО. Ф. П-29. Оп.1. Спр.5
5. ДАВіНО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57.
6. Стадник О.О. Інтелігенція Поділля в роки непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2004. С. 268-271.
7. ДАВіНО. Ф. П-30. Оп.1. Спр.5.
8. ДАВіНО. Ф. Ф. П-29. Оп.1. Спр.373.
9. Червоний шлях. 1924. №4-6.
10. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.
11. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. Ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. 176 с.

**Олег Мельничук,
Ярослав Федорчук**

БОРТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО КОМУНІЗМУ

У статті на основі аналізу джерел та літератури висвітлено заходи більшовиків із проведення землевпорядкування на Поділлі в період військового комунізму.

Ключові слова: більшовики, землевпорядкування, землеустрій, Поділля, селяни.

Готуючись до захоплення влади в Російській імперії більшовики, передусім, намагалися заручитися підтримкою селянства – соціальної верстви, що складала більшість у тогочасному суспільстві. Для цього у більшовицькій пропаганді активно використовувались запозичені в есерів програмні положення про необхідність експропріації поміщицьких та церковних земель та безоплатного їх перерозподілу на користь селян. При цьому ніхто не зважав на те, що у більшовицькій доктрині суспільного розвитку не було місця селянам-власникам, які вважались найнебезпечнішими ворогами соціалізму. А встановлення контролю над сільськогосподарським виробництвом, що давало б змогу безперешкодно вилучати продовольчі запаси для забезпечення життєдіяльності промислових міст та чисельної армії, планувалось здійснювати через створені колективні господарства. Особливо зручним для цього був регіон України, де на 1919 р. збереглися значні розміри поміщицьких землеволодінь.

Однак спроби здійснення тут аграрних перетворень за більшовицькою доктриною викликали масове невдоволення та протест селянства. Ворожість села була однією з головних причин поразки

радянських військ в Україні влітку 1919 року. Тому в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію більшовицької партії після денікінської окупації, основні принципи аграрної політики зазнали певних змін. Зокрема, проголошувалась повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам. Радянські господарства рекомендувалось створювати лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян в комуни та артїлі не допускати будь-якого примусу [1, с.121]. Новий земельний закон, затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 року, який передбачав зрівняльний поділ землі, був покликаний внести остаточне заспокоєння в українське село [2, с.134].

Таким чином, лише прагнення утвердити свою владу в Україні змусило більшовиків о проведення «чорного переділу», тобто наділення землею індивідуальних селянських господарств та зменшення розмірів радгоспів. Ленін з цього приводу зазначав: «Ми змушені визнати, що лише досить невелику частину культурних господарств ми змушені дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не отримаєм, а нам цей блок необхідний» [3, с.370].

Основна робота по здійсненню аграрних перетворень покладалася на утворені відповідно до положення Раднаркому від 28 лютого 1920 року при губернських та волосних ревкомах земельні відділи [4, с.113]. Однак, неконтрольованість соціального складу, а отже і роботи цих відділів, не забезпечували належного успіху радянській владі. Тому, з утворенням класових політичних організацій - комітетів незаможних селян (КНС), на них покладалось активне сприяння і контроль за діяльністю земвідділів. Для цього до складу волосних земельних відділів обов'язково включали голів волосних КНС, які повинні були стежити за дотриманням класової лінії при наділенні селян землею. У випадку незадовільної роботи земвідділів, останні негайно розпускалися, передавши свої функції місцевим організаціям КНС. По селах земельними справами займався голова сільського комнезаму або ж один із його членів [5, с.98].

При наділенні землею подільських селян, радянські земельні органи мали враховувати певні особливості регіону, які склалися історично. Передусім йдеться про перенаселеність регіону, що значно загострювала проблему забезпечення селян землею. Так, дореволюційне селянське землекористування складало тут, в середньому, 0,63 десятини орної землі на одну особу. Тому, щоб виконати вимоги нового земельного закону від 5 лютого 1920 року про мінімальний наділ - 1,87 десятин, потрібно було не лише розподілити всі землі, але й виселити за межі губернії 639 200 осіб [6, с.19].

Зважаючи на це, не виглядає дивним, що вже влітку 1920 року в більшості повітів Поділля проявляється масове стихійне прагнення селян до отримання або розширення своїх присадибних ділянок. В доповіді підвідділу землевпорядкування Подільського губвиконкому в жовтні 1921 р. зазначалось: «Селянська маса, впресована важкими економічними умовами в надто тісні рамки старих присадибних ділянок,

почала енергійно добиватися розширення існуючих ділянок і захоплення нових на колишніх нетрудових землях» [7, арк.39].

Причиною самовільних дій селян була і затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі, пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише наприкінці 1921 року [8, с.42]. До цього в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель [9, арк.8].

Оскільки вимоги зрівняльного поділу земель серед селян суперечили програмним цілям більшовиків, то діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу із націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження [8, с.43].

Прагнення селян до отримання землі негативно позначились на їх ставленні до націоналізації. Деякі з повітових відділів навіть намагалися реалізувати лозунг: «Кращі землі - селянам, а що залишиться - для держави» [10, с.42]. Бажання селян отримати землю виразились у масовому самовільному захопленні націоналізованої землі. На Поділлі це проявлялось найчастіше у відбиранні земель цукрових заводів. Так, лише жителями сіл Гайсинської округи восени 1923 року було зайнято майже 3 000 десятин землі [11, арк.27]. При виїзді на місце подій комісії райвиконкомів селяни рішуче заявляли, що «землі заводом не віддадуть, так як самі малоземельні, і земля повинна перейти в їх розпорядження, а не заводів, в яких знову засіли пани і поміщики» [11, арк.26].

Випадки таких конфліктів, які нерідко переростали у збройні сутички між селянами та адміністраціями державних установ, були досить поширеними на Поділлі в першій половині 1920-х рр. За даними Подільського губернського відділу ДПУ в 1920-1925 рр. «селяни намагалися силою відібрати націоналізовану землю в усіх округах Поділля, особливо Проскурівській, Могилівській, Гайсинській» [12, с.16]. Для владження конфліктів Наркомзем УСРР в грудні 1922 р. надіслав директиву Подільському Губземуправлінню, в якій пропонувалось у план робіт по землевлаштуванню включити в першу чергу райони цукрових заводів, де виникли конфлікти [13, арк.118].

Якщо земельні органи Поділля роботу із наділення селян землею мали розпочати лише з 1923 року, то для організацій сільської бідноти – комнезамів це було одним з головних завдань з моменту їх виникнення. Згідно інструкції НКВС УСРР від 6 червня 1920 року місцевим комітетам незаможних селян надавалось право визначення та обліку земель. За представленими ними документами відбувалось і фактичне відбирання зайвих земель, інвентаря, робочої худоби [14, арк.65].

За постановою Раднаркому від 20 липня 1920 р. для розподілу через комітет незаможних селян передавались всі незасіяні землі, які перебували в користуванні окремих осіб [15, с.17]. Виявлення кількості, місцезнаходження і розмірів площ цих земель, а також причин незасіву, покладалось на місцеві земвідділи при посередництві КНС. Останні ж до дня розгляду зазначених матеріалів повинні були доставити список осіб, серед яких розподілялась земля [16, с.48-49]. Згідно з технічною інструкцією Подільського губземвідділу складання списків покладалось на голів КНС та голів сільських рад, які своїми підписами затверджували цей документ. Так, Ольгопільський повітовий відділ зобов'язував волземвідділи покласти повну відповідальність на організації КНС за правдивість складених списків [17, арк.3].

Наркомзем УСРР спеціальним циркуляром від 10 травня 1921 року загострював увагу губземвідділів на фактах самовільного захоплення присадибних ділянок селянами, частина яких зовсім не мала права на садиби. Для перевірки садиб, які перейшли до селян без участі земельних органів, створювались на місцях спеціальні комісії з представників повітового і волосного земвідділів та двох представників місцевого КНС. Лише після перевірки ці садиби закріплювались за господарями [18, арк.165].

Через неефективну організацію роботи земельних органів на Поділлі, роботу із розподілу колишніх «нетрудових» земель нерідко здійснювали також комнезами. Так, член контрольної комісії по Загнітковській та Кам'янській волостях, описуючи типову картину землевпорядкування в містечку Рашкові, зазначав: «Роботу волземвідділу проводив, в цілому, комнезам. Розподілення землі проводилось також комнезамом, і земля розподілена неправильно» [19, арк.32]. В результаті під час тимчасового розподілу колишніх нетрудових земель за законом від 5 лютого 1920 року на Поділлі 70 % площі було розподілено при участі земорганів і комнезамів, і лише 30 % - техніками-землемірами [5, с.101].

Перерозподіл земель в особисту власність на Поділлі особливо активно відбувається після прийняття V Всеукраїнським з'їздом Рад закону від 2 березня 1921 року про закріплення землі за господарствами на дев'ятирічне користування. Закріплення землі пропонувалось здійснювати лише після того, як у заможних селян будуть відібрані «лишки землі і реманенту». Запровадження закону покладалось на КНС. Офіційно воно підтверджувалось декретом від 13 квітня 1921 року, який одним з першочергових завдань комнезамів передбачав «термінове вилучення лишків землі у куркулів» [15, с.126].

Рішення місцевих з'їздів КНС Поділля свідчили про безкомпромісність їхньої боротьби з селянами-власниками. Так, в резолюції Літинського повітового з'їзду КНС, який відбувся в липні 1921 року, зазначалось: «Вжити всіх заходів до ліквідації куркульських господарств шляхом відібрання лишків земель та передачі їх комнезаможним. Коли ж куркулі будуть чинити опір, то конфіскувати їх майно, а самих арештовувати та відправляти через повітвиконкоми до концтаборів» [20, арк.17-18].

Надання владою широких прав і привілеїв комнезамам, викликало масовий протест основної частини селянства. Безпартійні селянські конференції, де обговорювались земельні справи, приймали рішення, які засуджували участь КНС в аграрних перетвореннях, нерідко вимагали негайної ліквідації самих організацій [21, с.59]. Такі рішення не могли подобатися партійному керівництву. Виступаючи на захист своєї штучно створеної організації, ЦК КП(б)У у своєму розпорядженні вказав на доцільність при розгляді земельних питань скликати з'їзди КНС, а не безпартійні селянські конференції [22, с.30]. На Поділлі це проявилось в рішенні губпарткому, де зазначалось, що в період розшарування села, скликання безпартійних селянських конференцій було б «шкідливим і не бажаним» і допускається лише в окремих необхідних випадках [23, арк.9].

Якщо в Україні закріплення земель планувалось завершити до 15 вересня 1921 р., то на Поділлі на цей час землевпорядкування відбулося менше, ніж на третині усієї площі [24, с.34]. У виступі на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: «Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелося просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року» [25, с.24].

Таким чином, основною метою задекларованих більшовиками лозунгів про необхідність наділення селян було прагнення забезпечити їх підтримку при утвердженні радянської влади в українському селі. Перші ж практичні кроки більшовиків засвідчили їх прагнення націоналізувати колишні поміщицькі землеволодіння та забезпечити землю радянські підприємства та установи, виділивши для цього найкращі землі. Лише після цього на наділення землею могли розраховувати селяни. В подільському регіоні з найбільшою густотою населення боротьба за землю набула найгостріших форм.

Джерела та література:

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.2. К.: Політвидав України, 1979.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К.: Основи, 1996.
3. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.39. К., 1978.
4. Отчет губисполкома Подолии (1920-1921 гг). Винница, 1922.
5. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 -март 1921 гг.). Х., 1980.
6. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. Винница, 1924.
7. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). Ф.П-40, оп.2, спр.148.
8. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с 1 апреля 1922 г. - по 1 октября 1922 г. Винница, 1923.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.27, оп.1, спр.293.
10. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с октября 1921 по март 1922 г.. Винница 1922.
11. ДАВіО. Ф.П-1, оп.1, спр.493.
12. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця, 1993.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1, оп.20, спр.1885.
14. ЦДАГО України. Ф.1, оп.20, спр.368.
15. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968.
16. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г.- Х.,1920.
17. ДАВіО. Ф.Р-3796, оп.1, спр.11.
18. ДАВіО. Ф.П-40, оп.2, спр.148.
19. ДАВіО. Ф.Р- 857, оп.1, спр.86.
20. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.35.
21. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923). К., 1975.
22. Робота на селі. Збірник матеріалів і розпоряджень про роботу на селі. Х.,1920.
23. ДАВіО. Ф.П-53, оп.1, спр.17.
24. ЦДАВО України. Ф.27, оп.2, спр.109.
25. Стенографический отчет II губсъезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921 г. Винница, 1922.

Тетяна Каросва

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЖИТЛА У ВІННИЦІ 1921-1926 РР.

У статті висвітлено хід денаціоналізації житла у Вінниці, що поетапно тривала упродовж 1921–1926 рр., розкрито причини відновлення приватної власності на житло та особливості її функціонування в радянському суспільстві.

Ключові слова: житло, денаціоналізація, приватна власність, Вінниця

За логікою творців нового радянського суспільства всі його складові мали трансформуватися. Проблему житла як однієї з найважливіших базових потреб людини також треба було вирішувати по-іншому. Риторика нових соціальних відносин вимагала її справедливого рішення. Ідеологам комунізму уявлялося рівне справедливе забезпечення всіх достойним житлом. Реальність виявилася набагато складнішою за паперові плани.

Тривалі військові дії воєнного та революційного часу призупинили житлове будівництво та ремонт житла у Вінниці. Частина будинків було зруйновано під час боїв. У грудні 1920 р. за «воєнного